

Het nut van cultuurspreiding*

W.W. Mijnhardt In de geschiedenis van de cultuurspreiding vallen - en hier zijn praktisch alle zegslieden het over eens - drie verschillende offensieven te onderscheiden: allereerst de activiteiten van allerhande particuliere genootschappen en verenigingen met didactische idealen uit het tijdvak van de Verlichting, vervolgens de inspanningen van het socialisme en de sociaaldemocratie in de eerste helft van de twintigste eeuw en tenslotte de door de rijksoverheid gedomineerde cultuurspreidingspolitiek, ruwweg beginnend na de Tweede Wereldoorlog.

Het is langzamerhand een gemeenplaats om vast te stellen dat deze offensieven, of ze nu door het particulier initiatief in de negentiende eeuw of door de staat in de twintigste eeuw werden geëntameerd, stuk voor stuk niet aan de verwachtingen hebben beantwoord. Het volk, de arbeider, de gewone man, of welke term men ook gebruikte voor de doelgroep, ze hebben het allemaal laten afweten en toonden weinig of geen belangstelling voor het type cultuur (in de normatieve zin van het woord) dat de doorgaans uit de middenklasse afkomstige apostelen trachtten te bevorderen. De groep die men wel wist te bereiken, bestond uit de soort- en standgenoten van de cultuurspreiders zelf. Met andere woorden: het deel van de samenleving dat toch al als de voornaamste gebruiker van de culturele voorzieningen gold, heeft het dankzij deze spreidingsinitiatieven alleen maar gemakkelijker gekregen.

Ook al zal niemand willen beweren dat alle

vertegenwoordigers van de sociale middengroepen in dezelfde mate gebruik maakten van de culturele voorzieningen, men lijkt het er in de literatuur wel over eens dat de hegemonie van de middengroepen op cultureel gebied al vroeg gevestigd is. Rond de Eerste Wereldoorlog zouden de grenzen van de cultuurspreiding bereikt zijn en was cultuurparticipatie een typische middenklasse-aangelegenheid geworden. Impliciet wordt deze stelling overigens onderschreven door de hedendaagse cultuurpessimisten. En wanneer we geloof hechten aan hun beweringen ligt het hoogtepunt van die middenklasseparticipatie zelfs al weer enige tijd achter ons. Twee jaar geleden kondigde de cultuurfilosoof Alain Finkielkraut, in een vlammenend en door de culturele supplementen en weekbladen met instemming begroet betoog, de ondergang van het denken aan en vorig jaar liet de Tilburgse hoogleraar literatuurwetenschap Jaap

Goedegebuure ons weten dat wij te lui zijn geworden om te lezen. De middengroepen die tot voor kort klaarblijkelijk hun culturele plichten trouw hebben vervuld, schieten meer en meer tekort. De boodschap is duidelijk: er is een tijd geweest dat een belangrijk deel van de sociale middengroepen, mede als resultaat van eigen inspanningen, actief deelnam aan de cultuur.

Het is echter de vraag of al deze beweringen, met name wanneer ze op het niet meer zo recente verleden betrekking hebben, de toets van de methodologische en historische kritiek kunnen doorstaan. Wim Knulst heeft al eens opgemerkt dat bij het onderzoek naar de resultaten van cultuurspreidingsinitiatieven de contraproductieve effecten van het overige beleid maar al te vaak buiten beschouwing worden gelaten. Zo lijkt bijvoorbeeld de bevordering van de actieve sportbeoefening de resultaten van de campagnes voor het lezen nogal nadelig te hebben beïnvloed. Van een historisch-empirische basis is al helemaal zelden sprake. Met name de vertogen van de cultuurpessimisten gaan hieraan mank. Het zijn uitdagende verwoordingen van een interessante, maar uiterst persoonlijk gekleurde perceptie van de werkelijkheid.

Het zou overigens veel te ver gaan de historicus en het historisch onderzoek als reddende engelen te presenteren. Juist de historicus is fors gehandicapt wanneer het gaat om de bestudering van de effecten van cultuurspreidingsinitiatieven. Voor de negentiende eeuw is bronnenmateriaal schaars en voor de eerste decennia van de twintigste eeuw is de situatie nog niet veel beter. Pas vanaf de jaren dertig zijn systematisch verzamelde data voorhanden. Voor de periode 1800-1900 zijn we voornamelijk aangewezen op verspreide gegevens over genootschapsdeelname, boekverwerving en bibliotheekgebruik.

Ook al dekken deze bronnen slechts één aspect van de cultuurparticipatie, ze betreffen wel het voornaamste deel van het toen nog beperkte cultuuraanbod. Deze negentiende-eeuwse gegevens maken het in ieder geval mogelijk de zojuist besproken veronderstelde brede participatie van de middengroepen nog eens kritisch te bezien. Rond 1800 begonnen immers genootschappen als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen hun cultuurspreidingsoffensief en gelijktijdig zouden de resultaten van de zogenaamde 'lezersrevolutie' - een kwantitatief significante groei van zowel boekaanschaaf als lezerspubliek - al zichtbaar moeten zijn geworden. Interessant zijn daarom vragen als: hoe hebben de leden van op cultuurspreiding gerichte genootschappen zich op de boekenmarkt geprofileerd en in hoeverre is er sprake van een significante groei van een cultureel bewust publiek.

De resultaten van het tot nu toe verrichte onderzoek zijn opmerkelijk. Allereerst blijkt de omvang van het publiek dat regelmatig boeken koopt rond 1800 uiterst klein te zijn, zo'n 3 à 4 procent van de huishoudens. In de tweede plaats worden de werken van de grote canonieke auteurs die we tot de normatieve cultuur rekenen, niet of nauwelijks verkocht. Tenslotte blijken de leden van cultuurspreidende genootschappen geen afwijkend gedrag te vertonen. Ook zij hielden zich verre van wat als culturele consumptie met een normatief karakter beschouwd moet worden. Nogal wat leden vertonen zich zelden of nooit in de boekhandel. Omstreeks 1850 blijkt dit patroon nauwelijks gewijzigd te zijn. Nog steeds ondervindt de canon weinig belangstelling. Wel is er sprake van een duidelijke groei van en variatie in de lectuurverkoop. Deze houdt echter geen verband met een toename van de bestedingen. Als gevolg van de daling van de gemiddelde boekenprijs is rond de eeuwhelft

alleen de hoeveelheid bedrukt papier die men voor zijn geld kan krijgen fors toegenomen. Het effect van deze prijsdaling op de omvang van de cliëntèle van de boekwinkel is beperkt. Het publiek groeit wel maar niet spectaculair, met zo'n 30 tot 40 procent in een halve eeuw. Ook nu kunnen de leden van cultuurbevorderende organisaties niet bogen op een eigen profiel.

Wanneer de groei van het aanbod en de verkoop van lectuur niet op rekening van een toegenomen belangstelling van steeds bredere bevolkingsgroepen voor normatieve cultuur kan worden gezet, waaraan is die uitbreiding dan besteed? Slechts drie gebieden springen eruit. Allereerst blijkt de professionalisering van allerlei beroepen en bedrijven een forse groei van de vakliteratuur in de hand te hebben gewerkt. Ook lectuur ten behoeve van scholing en autodidaxie ondervindt een snel toenemende belangstelling. De derde groeisector is die van de ontspanningslectuur.

Symptomatisch voor deze ontwikkelingen is de spectaculaire groei van het tijdschrift. Rond 1800 was het aanbod beperkt en besteedde de particuliere koper gemiddeld zo'n 3 procent van zijn lectuurbudget aan dit genre. Vijftig jaar later is het aanbod overweldigend toegenomen en spendeert de particulier circa 22 procent in deze sector. Koplopers zijn het algemene en het vaktijdschrift. Rond 1850 had elke professie en zelfs elke hobby zijn eigen tijdschrift. Beroepen waarin de professionalisering zich goed had doorgezet, zoals geneeskunde, recht en economie, kenden er zelfs vele. Algemene tijdschriften werden gekenmerkt door een mengeling van leerzame bijdragen over wat er in de wereld van wetenschap en cultuur omging en praktische wetenswaardigheden over het leven van alledag, gelardeerd met deugdzame verhalen. Van de paar tijdschriften die wat meer te bieden hadden, zoals bijvoorbeeld *De Gids*, wordt slechts een handjevol exemplaren

verkocht. Met andere woorden, de tijdschriftlezer nam van eerbiedige afstand en in een weinig inspanning vereisende vorm, kennis van de cultuur in normatieve zin, zonder er zelf aan deel te nemen.

De conclusie dringt zich op dat boekverwerving nauwe samenhang vertoonde met de activiteiten die men binnen beroep of vrije tijd ondernam. Naast ontspanning lijkt men van het boek te verwachten dat het economisch en sociaal rendement oplevert, zodat men in beroep en conversatie beter uit de voeten kan. Kortom, boekenkopers, inclusief de leden van cultuurspreidende organisaties, profileren zich van meet af aan niet als fijnbesnaarde zielen die naar het hogere streven, een enkele uitzondering daargelaten. Het zijn integendeel prozaïsche figuren die niet in lectuur investeren als toegangsweg tot de cultuur, maar als noodzakelijk instrument in een steeds complexer wordende samenleving.

Dergelijke bevindingen werpen een iets ander licht op de stelling dat de cultuurspreidingsoffensieven dan wel mislukt mogen zijn, maar dat in ieder geval de middengroepen zelf actief aan de cultuur zijn gaan deelnemen. Zelfs in kringen van cultuurspreiders blijkt men lectuur instrumenteel te benaderen. Van culturele belangstelling op hoog niveau is ook daar nauwelijks sprake.

Toegegeven, deze conclusie heeft slechts betrekking op de periode tot 1850 en slechts op een enkel aspect van de cultuurdeelname. Misschien is daarom de veronderstelling gewettigd dat juist van 1850 tot aan de Eerste Wereldoorlog de geschiedenis van de cultuurdeelname zich wel in de door de literatuur gewenste zin heeft ontwikkeld. Voor een dergelijke hypothese zie ik echter nauwelijks aanknopingspunten. Weliswaar begint vanaf de jaren zestig de massieve scholing op het niveau van het lager onderwijs

en neemt ook de variatie aan opleidingsmogelijkheden op middelbaar en hoger niveau duidelijk toe, maar wat was hiervan het effect? Uit het (overigens nog zeer beperkte) onderzoek naar het bezit en het gebruik van openbaar toegankelijke bibliotheken in de loop van de negentiende eeuw blijkt alleen de sector ontspanningslectuur op een werkelijk spectaculaire groei te kunnen bogen, zowel qua omvang van het bezit als het aantal uitleningen. Populariserende lectuur op het gebied van de geschiedenis - ook voor de aardrijkskunde geldt dit, zij het in mindere mate - die in de eerste eeuwhelft nog ruim voorradig was en ook regelmatig werd uitgeleend, neemt in de loop van de tweede eeuwhelft een steeds marginalere positie in. Het vermoeden dringt zich op dat, zolang deze vakken nog geen schoolvakken waren, het met de belangstelling redelijk was gesteld. Eenmaal opgenomen in de verplichte curricula, verviel blijkbaar de behoefte in eigen tijd van deze vakken kennis te nemen.

Wanneer we bereid zijn deze onderzoeksresultaten enige waarde toe te kennen, moeten we dan niet gewoonweg accepteren dat culturele belangstelling in normatieve zin altijd uiterst beperkt is geweest en ook in de toekomst hoogstens gelijke tred zal houden met de demografische ontwikkeling? En tenslotte, moeten we eindelijk niet eens ophouden met het koesteren van die hooggespannen verwachtingen over de culturele effecten (ik spreek niet over de professionele en sociale effecten) van een meer algemene en langduriger deelname aan het onderwijs, van welke aard dan ook?

* Voordracht bij de presentatie van *Met den toverstaf van ware kunst: cultuurspreiding en cultuuroverdracht in historisch perspectief*, gehouden op 12 april 1990 bij de Boekmanstichting te Amsterdam.

W.W. Mijnhardt

Literatuur

- Brouwer, H. (1990) 'Lezen in de provincie: Zwolle in de late achttiende en de negentiende eeuw'. In: W.W. Mijnhardt (ed) *De produktie, distributie en consumptie van cultuur*. Amsterdam (ter perse).
- Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt (1988) *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw*. Middelburg.
- Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt (1988) 'In andermans boeken is het duister lezen'. In: *Forum der letteren*, 29, pp. 15-28.
- Knulst, W. (1986) *Van woord naar beeld*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Neut, A. van der (1990) 'Zeventig jaar lenen: de Utrechtse Nutsbibliotheek 1847-1917'. In: *De Negentiende Eeuw*, 14, afl. 23 (themanummer gewijd aan de negentiende eeuwse leescultuur).

Bibliografische gegevens

Mijnhardt, W.W. (1990) 'Het nut van cultuurspreiding'. In: *Boekmancahier*, jrg. 2, nr. 4, 174-177.